

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental Studies

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

Jurnal websayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/os>

ALISHER NAVOIYNING ARABIY MISRALI G‘AZALLARI

Akrom Malikov

Tayanch doktorant,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent Davlat O‘zbek tili adabiyoti universiteti

Toshkent, O‘zbekiston

Email: akrommalik@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-9515-439X

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: arab tili, kulliyot, devon, g‘azal, misra, kontekstual tahlil, soqiy, mug‘bacha, may, vahdat, maqsad vodiysi.

Annotatsiya: Alisher Navoiy o‘z davri arab va fors adabiyotining chuqur bilimdoni bo‘lib, bu tildagi adabiy manbalarni tizimli o‘rgangan. Qolaversa, shoir yashagan davrda arab tili va fors tilini bilish ziyoli va olim insonlar uchun talab darajasida bo‘lib, ilmiy va badiiy asarlarining nomlari ham aksar shu tilda bo‘lgan. Alisher Navoiy o‘z asarlarini arabiy so‘zlarisiz tasavvur qilish mumkin emas, shoir Qur‘on oyatlari, hadislar va Islom olimlari, oriflari hikmatlarini arab tilida keltirgan, hazrati Alining “Nasr ul-laoliy” asarini arab tilidan turkchaga “Nazm ul-javohir” nomi bilan tarjima qilgan. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida arab tilini barcha tillardan ustun qo‘ygan va bu u uchun e‘tiqodiy masala sanalgan. G‘azaliyotida bir satri turkcha, bir satri arabcha bo‘lgan she‘rlar ham uchraydi. Maqolada shoiming “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidan o‘rin olgan arab misrali uchta g‘azali tahlil etilgan, muallif matnlarni birlamchi manbaga tayanib o‘rgangan, tadqiqotda kontekstual tahlil metodi qo‘llangan. Bu mazkur metod asosida mumtoz matnlarni sharhlash masalasida ilk tajriba bo‘lib, muallif Alisher Navoiy matnlarini to‘g‘ri tushinishda uning samarali ekanini ko‘rsatishga harakat qilgan. Buning uchun g‘azal matnlarini kontekstlarga bo‘lib chiqqan, ulardagi manzara va mazmunni alohida holda o‘rganib, so‘ng boshqa kontekstual birliklar bilan uyg‘un nuqtalarini aniqlagan va shu asosda Alisher Navoiy nazarda tutgan ma‘noni oydinlashtirishga intilgan. Arabiy misralar g‘azal matni bilan ma‘no va ritmda uyg‘unlashib, uning

mazmuni yorqin aks etishiga xizmat qilganiga urg'u berilgan.

ARABIC VERSE GHAZALS OF ALISHER NAVAI

Akrom Malikov

Foundation PhD student,

Named after Alisher Navoi

Tashkent State University of Uzbek Language Literature

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Arabic language, kulliyat, deewan, ghazal, misraa, contextual analysis, sokhi, mughbacha, vakhdad, valley of goal.

Abstract: Alisher Navoi was a profound connoisseur of Arabic and Persian literature of his time and systematically studied literary sources in these languages. Moreover, during the poet's lifetime, knowledge of Arabic and Persian languages was in demand among intellectuals and scholars, and the titles of scientific and artistic works were mostly in these languages. Alisher Navoi's works cannot be imagined without Arabic words; the poet quoted verses from the Quran, hadiths, and the wisdom of Islamic scholars in Arabic. He also translated 'Nasr ul-Laoli' from Arabic to Turkish, titling it 'Nazm ul-Jawahir.' In his work 'Muhakamat ul-Lughatain,' he elevated the Arabic language above all others, considering it a matter of faith. Additionally, there are poems with one line in Turkish and one line in Arabic. The article analyzes three gazelles in Arabic verse from the poet's collection 'Garaib us-Sigar.' The author examines the texts based on primary sources, utilizing the method of contextual analysis in the study. This is the first experiment in interpreting classical texts based on this method, and the author attempted to demonstrate its effectiveness in understanding Alisher Navoi's texts. For this purpose, the author divided the gazelle texts into contexts, separately studied the scene and their content, then identified points of consonance with other contextual units, attempting to clarify the meaning laid out by Alisher Navoi. It is emphasized that Arabic verses harmonize with the meaning and rhythm of the gazelle's text, serving as a vivid reflection of its content.

АРАБСКИЕ СТИХИ ГАЗАЛЕЙ АЛИШЕРА НАВАИ

Акром Маликов

Докторант,

Ташкентский государственный университет

узбекской литературы имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Арабский язык, куллият, диван, газел, мисра, контекстуальный анализ, соки, мугбача, май, вахдат и долина цели.

Аннотация: Алишер Навои был глубоким знатоком арабской и персидской литературы своего времени и систематически изучал литературные источники на этом языке. Более того, в период жизни поэта знание арабского и персидского языков было востребовано интеллектуалами и учеными, а названия научных и художественных произведений большей частью были на этом языке. Произведения Алишера Навои невозможно представить без арабских слов, поэт цитировал на арабском языке аяты Корана, хадисы и мудрость исламских учёных, а с арабского языка на турецкий перевёл «Наср уль-Лаоли» под названием «Назм уль-Джавахир». В своем произведении «Мухокамат ул-лугатайн» он ставил арабский язык выше всех других языков, и это считалось для него вопросом веры. Есть также стихотворения с одной строкой на турецком и одной строкой на арабском языке. В статье анализируются три газели в арабском стихе из сборника поэта «Гараиб ус-сигар», автор изучает тексты на основе первоисточников, в исследовании использован метод контекстуального анализа. Это первый эксперимент по интерпретации классических текстов, основанный на этом методе, и автор постарался показать, что он эффективен при понимании текстов Алишера Навои. Для этого он разделил тексты газелей на контексты, отдельно изучил сцену и содержание в них, затем определил точки созвучия с другими контекстуальными единицами и на этой основе попытался уточнить смысл, заложенный Алишером Навои. Подчеркивается, что арабские стихи гармонируют с текстом газели по смыслу и ритму, служат яркому отражению ее содержания.

KIRISH

“G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi arabiy misrali g‘azallar tadqiq qilinar ekan, bu misralar o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmagani, balki ularning zamirida Alisher Navoiyning adabiy-estetik ideali yotganini nazardan qochirish lozim. Alisher Navoiyning arab tiliga bo‘lgan munosabati haqida so‘z ochish asnosida mutafakkir asarlarining barchasi arabcha nomlanganiga ham diqqat qaratish lozim deb o‘ylaymiz. Bu, albatta, alohida fenomen emas, balki o‘rta asrlar Xuroson va Movarounnahr ilmiy-madaniy, adabiy-badiiy, diniy-ta’limiy muhiti arab tili bilan chambarchas bog‘lanib ketgani bilan izohlanadi.

TADQIQOTNING USULLARI

Maqolaning maqsadi “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi arabiy misralari g‘azallarni kontekstual tahlil asosida o‘rganish, mazkur metod doirasida shoir aytmoqchi bo‘lgan so‘z, u nazarda tutgan ma’noni aniqlashdir. Tahlillar asnosida mumtoz matnlarni muayyan kontekst

doirasida o'rganish samarali yo'l ekani, bu muallif fenomeni, uning dunyoqarashiga olib boradigan yo'l ekanini ko'rsatish vazifasi qo'yilgan.

Metodlar. Qo'yilgan muammoga javob berish uchun kontekstual tahlil metodidan foydalanishga qaror qildik. Kontekstual metod muammoni turli qismlarga ajratib, ular o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklarni o'rgangan holda o'xshashliklarning o'zaro munosabati, turli qismlarning asosiy masalaga aloqadorlik xususiyatlariga diqqat qaratadi¹.

Biz obyekt sifatida olayotganimiz g'azallarni quyidagicha tahlil qilamiz:

1. G'azal matnlarini kontekstual birlik (qism) larga ajratib chiqamiz.
2. Har bir kontekstual qismning mohiyatida turgan xabarni o'rtaga qo'yamiz.
3. Bu qismlarni qaytadan umumlashtiramiz va xulosalarni matnning o'zidan topamiz.

Kontekst lotincha so'z bo'lib, "birga", "mato" degan lug'aviy ma'nolarni bildirib, "... alohida so'z (matn birligi)ni qurshab turgan va uning ma'nosi tushunilishiga asos bo'luvchi matn"dir². Biz bu o'rinda kontekstni ham umumiy, ham xususiy ma'noda tushunamiz. Bir vaqtning o'zida kontekst – bu g'azalning to'liq matni va g'azalning muayyan qismi, masalan, bir misrasi yoki bir baytidir.

Matnning tugal axborot yoki fikr tashigan va tugal xabar saqlashi mumkin bo'lgan boshqa qismga bo'linmaydigan parchasini kontekstual birlik deb atayapmiz.

Kontekstual tahlil metodi ko'rilayotgan masalaga oid avvalgi tadqiqot natijalariga murojaat qilish va ulardan foydalanishni rad qilmaydi.

Mazkur metod bilan g'azalni tahlil qilamiz, o'rtaga qo'ygan va yuqorida ta'kidlab o'tganimiz uchta masalaga mana shu yondashuv doirasida javob beramiz, shu tariqa metodologiyamizdagi bosh maqsad – Alisher Navoiy aytishni xohlagan so'zga yetib borishga harakat qilamiz.

NATIJARLAR

Alisher Navoiy matnlarini o'rganish asosan, ikki yo'nalishda amalga oshirilmoqda deyish mumkin: 1) tanqidiy matnlar tuzish; 2) sharh. Biz taklif qilayotgan tadqiqot bu ikki yo'lda farqlanadi: matnni tashqi manbalar bilan emas, balki muallif ijodiy konteksti ichida tekshirish ishonchli xulosalar beradi. Sharh asar mazmunini ochish uchun masalaga atroflicha yondashishni talab qiladi, unda shoirning shaxsiy qarash va talqinlari aks etish imkoni va ehtimoli mavjud. Ammo kontekstual tahlilda faqat adibning dunyoqarashi bilan o'rtaga chiqadi. Maqoladan erishilgan natija ham shu: Alisher Navoiy matnlarini faqat kontekstga tayanib o'rganish bo'yicha ilk tajriba amalga oshirilgan va bu tajriba xulosalar aks ettirilgan.

¹ Свенсон Л. Контекстуал таҳлил: тадқиқот методологияси ва ёндашув / Швеция: Готтенбург университети, 2021. – Б. 180 – 185.

² Адабиётшунослик луғати / Тузувчилар: Д. Қуроноф, З. Мамажонова, М. Шералиева. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 142 – 143.

Tadqiqot manbalari. Maqolada shoir ijodiga doir iqtiboslar uning ikki kulliyoti qo‘lyozmasidan olinadi. Birinchisi, Istanbuldagi To‘pqopi saroy muzeyi Sulaymoniya kutubxonasi Revan fondida 808-raqam bilan saqlanayotgan Navoiy kulliyotidir. Bu kulliyot 2020yil Istanbulda Turkiya qo‘lyozmalarni saqlash boshqonligi tomonidan faksimil nashr qilingan. Nashrning 5 – 71-betlarida nashrga tayyorlovchi Gunay Kut xonimning so‘zboshisi bor. 802 ta varaqda esa nasta’liq xat bilan ko‘chirilgan Alisher Navoiy matnlarini ko‘ramiz. Kulliyotda shoiming 26 asari o‘rin olgan. Biz bu kulliyotni asosiy manba qilib belgiladik va maqolamiz uchun shartli ravishshda R nusxa deb nomladik.

Ikkinchi kulliyot – maqolamiz uchun yordamchi manba etib oldik – Parijdagi Fransuz kutubxonasida saqlanayotgan ikki jildli Navoiy kulliyotidir. Bu nusxani Internetdagi ochiq manbadan ko‘chirib olish imkoni bor³. Mazkur kulliyotning birinchi jildi Turc. Suppl. 316 va ikkinchi jildi esa Turc. Suppl. 317 raqamlari bilan ro‘yxatga olingan. Biz maqolada bu kulliyot Parijda saqlanayotganiga ishora qilib, Turc. Suppl. 316 nusxani P1, Turc. Suppl. 317 nusxani esa P2 deb belgiladik.

MUHOKAMA

Alisher Navoiy o‘z turkiy she‘rlarining deyarli hamma qismini “Xazoyin ul-maoniy” nomli kulliyotiga jamladi. Bu kulliyot to‘rt qismdan iborat bo‘lib, har biri umrining muayyan davrini nazarda tutadi: “G‘aroyib us-sig‘ar” (Bolalik g‘aroyibotlari) go‘daklikka, “Navodir ush-shabob” (Yigitlik nodirliklari) navqiron yoshlikka, “Badoe’ ul-vasat” (O‘rta yosh go‘zalliklari) o‘rta yoshning g‘ayratiga, “Favoyid ul-kibar” (Keksalik foydalari) qarilikning hikmatiga dalolat qiladi.

Biz murojaat qilayotgan “G‘aroyib us-sig‘ar” “Xazoyin ul-maoniy”ning birinchi devoni sifatida ham ahamiyatli, chunki bu devon shoir she‘riyatiga kirish ostonasidir. Devondagi she‘rlar mazmuni kulliyotning asosiy qismi g‘oyasini anglashda kalit, ustqurma, asos vazifasini o‘tashi shubhasiz. Xususan, devondagi ilk g‘azalni navoiyshunos olimlar butun “Xazoyin ul-maoniy” uchun kalit ekani haqida fikr bildirishgan⁴.

G‘azalning matni bu⁵:

یوق تور ای	غير نقشی دین	یار عکسین	أَشْرَقَتْ مِنْ عَكْسِ
ساقی می وحدت مثل	کونکول جامی دا بولسه	می دا کور دیب جام	شَمْسِ الْكَاسِ أَنْوَارِ الْهُدَى
لیک غمزدا	زنک غم	دین چیققی صدا	

³ Ушбу манзил орқали Навоий кулліетининг Париждаги Француз Миллий кутубхонаси сайтидан кўчириб олишингиз мумкин: Turc.Suppl.316 – <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84271998/f1n968.pdf> Turc.Suppl.316 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8436331b/f1n836.pdf>.

⁴ “Хазойин ул-маоний”нинг фотиҳаси / Рустамий А. Адилбар одобидан адаблар. – Тошкент: “Маънавият”, 2003. – Б. 54 – 64.

⁵ Р нусхада 424б; П2 нусхада 7б.

ای خوش اول می کیم انکا ظرف اولسا بیر سینغان سفال	جام اولور کیتی نما جمشید آنی ایچکان کدا	جام و می کر بیله دور اول جام اوچون قیلماق بولور	یوز جهان هر دم نثار اول می اوچون مینک جان فدا
دیر ارا هوش اهلی رسوا بولغالی ای مغیچه	جام می توتسانک مینی دیوانه دین قیل ابتدا	تاکه اول می دین کونکول جامی دا بولغاچ جلوه کر	چهره مقصود محو اولغالی همول دم ما عدا
وحدتی بولغالی میسر می بیله جام ایچره کیم	جام و می لفظین دیکان بیر اسم ایله قیلغالی ادا	سین کمان قیلغان دین اوزکا جام و می موجود ایرور	بیلماین نفی ایتما بو میخانه اهلین زاهدا
تشنه لب اولما ناوی چون ازل ساقی سی دین		اشربوا یا ایها العطشان کیلور هر دم ندا	

Kontekstual tahlil metodiga ko‘ra, biz maqolamiz uchun tadqiq obyektini bo‘lgan birinchi matnni kontekstual birliklar (qismlar)ga va kontekstlarga ajratib ko‘rib chiqdik. Tugal tasavvur uchun kontekstdagi manzarani uch qismga bo‘lishimiz mumkin:

Birinchi manzara – kontekstdagi zamon: lirik qahramon joriy kechayotgan zamon ichida turib gapiryapti.

Ikkinchi manzara – kontekstdagi makon: borliq, dayr, mayxona.

Uchinchi manzara – kontekstdagi qahramonlar: matnni bayon qilayotgan roviy, lirik qahramon, soqiy, mug‘bacha, zohid, Azal Soqiysi. E’tiborli jihati, Azal Soqiysi butun matndagi muammo va mavhumlikni bartaraf qiluvchi o‘laroq maydonga kirdi.

To‘rtinchi manzara – kontekstual birliklar: may, jom.

Bu uch manzara esa matndagi bunday kontekstni yuzaga chiqarmoqda: hali sifatleri to‘liq bilinmagan lirik qahramon bor. U dunyoda vaqt kengligi bo‘ylab aylanib yuribdi. Ammo safarining taassurotlari, tafsilotlari noma’lum, bu matnda u faqat xulosasini bayon etmoqda: borliq olamida inson vahdat mayi bilan tasalli, taskin topadi. Vahdat mayi haqiqatga yetkazadi. Buning uchun vahdat mayi bilan ko‘ngil jomini to‘ldirish lozim. Vahdat mayi, avvalo, Azal Soqiysidan ato etiladi. So‘ng borliqda u izn berganlar (soqiy, mug‘bacha) bu mayni mayxona va dayrda talabgorlarga quyib beradilar. Vahdat mayini ichgan odam es va hushini yo‘qotadi. Buni vahdat mayidan bexabar zohidlar tushunmaydi, ular bu holni rasvolik deb biladilar. Vahdat mayi qalbga kimgach, unda Yor chehrasining aksi namoyon bo‘ladi. Ana shu aksdan hidoyat nurlari taraladi. Vahdat mayi va uni ichish, vahdat mayi uchun mayxona va dayrga to‘planish, demak, Azal Soqiysining irodasiga zid kelmaydi. Demak, matndagi may va jom, dayr va mayxonaga, soqiy va mug‘bachaga xos bo‘lgan haqiqatlarni ochish kerak. Chehrasi vahdat mayida aks

etadigan Yorni ham tanib olmoq lozim. E'tiborli jihati, oshiq Yorning O'ziga, Yorning Zoti yoki vujudiga emas, uning aksiga, tajalliysiga talpinmoqda. Nima uchun? Bundan ikki to'xtamga kelish mumkin: demak, Yorning O'ziga yetib bo'lmaydi; demak, Yor faqat o'z aksini tomosha qilishga izn bergan, xolos.

Biz kontekstning o'zini tahlil qildik. Kontekstning o'zini tadqiqqa tortdik, bu esa Alisher Navoiy aytmoqchi bo'lgan so'z, anglatishni istagan ma'no shu edi degani emas. Ta'kidlab kelayotganimizdek, boshqa matnlarning ham kontekstlarini ko'rish hamda bu yerdagi kodlar uchun ulardan javob izlash kerak.

“G‘aroyib us-sig‘ar” devonida kelgan arabiy jumlati ikkinchi g‘azal bu⁶:

مِهوشا سرو قدا لاله رخا سيم تنا	چاره كيم قالمادی صبرهم ⁷ غم هجريتك دا يانا	اختر سعد سينيك ديك كه توغوب تور كوبي	كيم قوياش ايردى انا و تولون آي ايردى انا
كر فلک سيري دور ايستار سيني ايلاب تك و دو	ور ملك نكرين ايشيتسانك سنكا دير مدح و ثنا	ايله عشقيناك مي لب تشنه سي مين كيم ايچمان	آز دييان بادم اوچون بولسا فلک جامي انا
عشق محنت لاری ترکی نی بویورمانك منكا كيم	موجب صحت و قوت دورور اول رنج و عنا	خانقاه ايچره ايرور شيخ و اوزين كورساتماك	اي خوشا مغچه لار جلوه سي و دير فنا
جز نوایی باری غه جام کرامت توتونک		أَيُّهَا السَّاقِي مِنْ كَأْسِ فَنَّا إِنِّي لَنَا	

1-kontekstning qismlari: mahvash, sarvqad, lolarux, siymtan, chora, sabr, hajr g‘ami, yor.

Matnning ilk kontekstida lirik qahramonning sevgilisiga xitobini ko‘ramiz. Unga to‘rt sifat bilan nido qilmoqda: mahvash – oy kabi; sarvqad – qomati sarvdek; lolarux – yuzi loladek; siymtan – tanasi kumushdek. Mazkur to‘rt sifat zamirida ham uyg‘unlik bor: mahvash – lolarux; sarvqad – siymtan. Bu uyg‘unlik haqida fikrlar ekanmiz, biz zaruratan yana bir nusxaga murojaat qilishga majbur bo‘ldik, bu To‘pqopi muzey saroyi, Sulaymoniya kutubxonasi, Fotih fondida 4056-raqam bilan saqlanayotgan nusxa edi. Ana shu nusxada birinchi satr shunday yozilgan ekan: مهوشا لاله رخا سرو قدا سيم تنا . Ya’ni, bu nusxada ana shu uyg‘unlik aks etib turibdi. Qaysi biri to‘g‘riroq bo‘ladi degan masala o‘rtaga chiqqanda biz R va P1 nusxalarni e’tirof etamiz. Chunki ma’nodoshlarni yonma-yon qo‘yish, bizningcha, badiiyatga to‘liq mos emas, lekin ularni oralatib joylashtirish so‘zning yangi qirralarini ochadi.

⁶ P nusxada – 426-6; P2 nusxada – 11a – 116.

⁷ P nusxada bu sўz صبريم tarzida ёzilgan edi, P2 nusxada esa صبرهم deb ёzilgan. Ma’no P2 nusxada oydinroq kўrindi, ёrdamga yana bir nusxani chaqirdik – Fotih-4056 ga karab, unda P2 bilan bir hil ёzilganini kўrdik va shuni kabul qildik.

Lirik qahramon sevgilining yuz va qomatini vasf etyapti. Uni shu qadar sog'inganki, bu sog'inch qarshisida sabr va chorasi qolmadi. Bu kontekstdan oshiqning olovli va shiddatli muhabbatiga guvoh bo'ldik.

2-kontekstning qismlari: axtari sa'd, quyosh, oy, ota, ona.

Oshiq o'z ma'shuqi go'zalligini vasf etishda davom etyapti. Unga bu malohat qadarda bitilganiga ishora qiladi, chunki bu go'zalni axtari sa'd – baxt yulduzi tuqqan! Bu o'rinda saodat yulduzi burjida tug'ilding deb tushunish kerak, chunki kontekstning davomida otang go'yo quyosh-u, onang to'lin oy deyilgan. Albatta, quyosh va oyning bolasi oftobdek nurli, mohtobdek porloq bo'ladi.

3-kontekstning qismlari: falak, sayr, malak, madh-u sano.

Bu kontekst o'zidan avvalgisining ifodasiga mantiqan to'g'ri keladi: Quyosh va Oyning bolasi bo'lgach, falak ham uni sevishi tabiiy – nima uchun falak tinimsiz aylanadi, harakatda? Chunki u bu go'zalga oshiq bo'lgan, uni izlab yuribdi. Sevgilisining o'zi eshitsu edi, farishtalar ham uni maqtashayotganiga guvoh bo'lardi.

Mazkur manzara oshiq sevgan ma'shuqning samoviy qatlamlarga mansub ekani ma'lum bo'ladi. Lekin hali hech narsa aniq emas. Tasvirlar chiroyli, lekin ifoda ortidagi asl mohiyat ochilgani yo'q.

4-kontekstning qismlari: ishq, jom, falak, tashna, ino.

Oshiqning sevgilisiga bo'lgan ishqning tashnasi! Bu tashnalik shu qadarki, osmonni qadah qilsalar va uni shu ishq mayi bilan to'ldirib tutsalar ichmaydi, chunki may solingan idish kichik! Ichgan bilan chanqoq qonmaydi.

Kontekstdagi ma'no falakning mahubga bo'lgan muhabbatini ham dog'da qoldirdi. Oshiqning talabi olamga sig'masligi ma'lum bo'ldi. Mahub va unga bo'lgan ishqning qiymati aqlga sig'mas darajada yuksalib ketdi.

5-kontekstning qismlari: ishq mehnati, mujibi quvvat va sihat, ranj-u ano.

Kontekstdan seziladiki, kimdir bor. U oshiqqa achinib, ishqdan qaytarishni istaydi. Oshiq esa unga javoban, ishq mashaqqati tarkiga meni buyurmang, chunki sihatim va quvvatimning sababi mana shu azob-u og'riqlardir deb javob bermoqda. Bunda oshiqning ishqqa bo'lgan sadoqati zuhur qilmoqda.

6-kontekstning qismlari: xonaqoh, shayx, mug'bacha, dayri fano.

Kontekstda ko'rinmayotgan, oshiqning xitobi orqali anglanayotgan kimdir xonaqohga da'vat qilayotgani uchun lirik qahramon xonaqohda shayx o'zini ko'z-ko'z qilish bilan band, meni u yerga chaqirma deb e'tiroz bildiradi. U fano dayri va mug'bachalarning bu illatdan xoli ekanini aytib, ular davrasi afzalligini ta'kidlaydi.

7-kontekstning qismlari: jomi karomat.

Mazkur kontekstdagi oxirgi misra arabiy jumla bo‘lib, bizning maqolamiz mavzusini yana ham ochish uchun asosiy nuqta sifatida xizmat qiladi: lirik qahramon o‘zini nazarda tutib, Navoiydan boshqa hammaga karomad jomini tuting deydi. Sen nima istaysan deb so‘rasalar, arab tilida bizga fano jomidan qani, ey soqiy deb savol beradi.

G‘azalning umumiy konteksti shunday: lirik qahramon – oshiq, u o‘z sevgisiga sodiq. Sevgilisi ham o‘ta malohatli va husndor. U saodat yulduzi burjida tug‘ilgan; u Quyosh va Oyning farzandi ekaniga shubha yo‘q, osmon ham uni sevib qolib, sarson bo‘lib tentiramoqda. Farishtalar esa uni maqtashyapti. Ammo ular ichida eng munosibi bizning lirik qahramonimizdir. U ishqni Osmon jomiga quyib bersalar ham kam deb aytadi. Bu ishq mayiga chanqog‘i qonmaydi. Ishqqa begona bo‘lganlar kelib, qaytarsalar ham yo‘lida sobit turadi. Ishqdan bebahra shayxlarning riyosi uchun tanqid qiladi, ana shu kabi shayxlarga karomat beringlar, menga esa fano kosasini to‘ldirib may uzatinglar deya talab qo‘yadi.

“G‘aroyib us-sig‘ar”dagi oxirgi arabiy misrali g‘azal matni bu⁸:

باشيم يوز قاتلا اورسام ير كا هجرينك دين منكا ني سود	قاشينك محرابي ني وصل اهلي ايتميش قبله مقصود
اوى ايچره اوت ساليب وه مشكل ايرميش آسراماغ ليغ دود	ايچيم دا عشق دين يوز برق و دم اورماق قازهرم يوق
ياغار يمغور ديك اشكيم چون بولور لعلينك شراب آلود	يادا تاشي غه قان يتكاچ ياغين ياغقان ديك اي ساقى
درم بيرله كدا ني ايله كيم قيلغاي كيشي خشنود	چو قويدونك داغ تيندوردونك كونكول ني دردينك ايستار دين
مناسب دور بو تاش لار عقل ايشيكين قيلغالي مسدود	جنون بو بولسا كيم ياغدى پرى وش طفل لار تاشي
سينينك حسنونك مينينك عشقيم دا نقصان بولمادى موجود	توكولدى كل فغان بس قيلدى بلبل شكر كيم بارى
قضا كلميخ لار قاقتى قيليپ كردون ني قيراندود	تون و انجوم ديما دوران غه راحت قيلماسون ديب ميل
منكا كورساتماسانك يول نيلاين قاي سارى دور بيهبود	خرابات و مناجات اهلي نينك مطلوبى سين دور سين
ذَهَبْنَا وَاِدَى الْمَقْصَدِ وَجَدْنَا مَا هُوَ الْمَقْصُودُ	نوایي كعبه ذكرين قوی كه بيز دير فنا ايستاب

1-kontekstning qismlari: qosh, mehrob, vasl ahli, maqsud, bosh, yer, hajr, sud.

⁸ Р нусхада – 433а; П2нусхада – 18б.

Kontekst xitob va izhor ustiga qurilgan: Ey yor, Sening qoshingni visol ahli o'zi uchun mehrob qilibdi, ya'ni vaslingga yetganlar qoshingga qarab sajda etmoqdalar. Men esa hajring qo'lidaman, visolingga yetganim yo'q, boshimni bu qayg'u sababli yerga yuz marta urganimdan foyda bormi?!

Mehrob duolar va ibodatlar ijobati uchun bir ramz, oshiq mehrobga yetib bormagan, uning boshqa yerlarda boshini yerga urgani foydasiz ko'rinmoqda.

2-kontekstning qismlari: ich, yuz barq, dam, zahra, uy, o't, dud.

Kontekst bu: oshiqning ichida ishqning yuzta yashin, chaqmog'i bor, ammo bir marta oh deyishga jur'at etmaydi, ammo uy ichiga o't yoqib qo'ygach, unda tutunni asrab turish mumkinmi?! Tabiiyki, bu imkonsiz, demak, oshiq ishq alangasini bildirmayman deb tirishgani bilan u oh chekadi, ohi esa, balki osmonlarga yetadi.

3-kontekstning qismlari: yada toshi, qon, yog'in, soqiy, yomg'ir, ashq, la'li sharobolud.

Kontekstda yada toshi paydo bo'ldi. Yada toshi yomg'ir yog'dirish uchun o'rta asrlarda foydalanilgan. Lirik qahramon aytadiki, yada toshiga qon tegizilsa, yog'in yog'ishni boshlaganidek, sening la'l kabi labing sharobdan qizarishi bilan ko'zimdan yomg'ir kabi yosh yog'adi.

Bu yerda yorning labi yada toshiga, sharob esa qonga qiyoslanmoqda. Yada toshi bilan yomg'ir yog'dirishda sehr amaliyoti bo'lganidek, sevgilisining labi qizg'ish tus olishi va oshiqning ko'zyoshi o'rtasidagi bog'lanish ham sehr bilan bo'lgandek tuyuladi.

Albatta, yorning labi sharobdan rang olishi uchun u sharob ichishi kerak. Yolg'iz holda sharob ichsa, uni oshiq bilmaydi, demak, sevgilisi bazm davrasida may ichadi. Boshqalar unga hamroh bo'ladi. Bu holda rashk va ilojisizlik oshiqni zaif holga tushiradi hamda u yig'lashni boshlaydi.

4-kontekstning qismlari: ko'ngil, dog', dard, diram, gado.

Dog' – kuyishdan qoladigan izdir. Kontekstga ko'ra, sevgilisi ko'ngil ichiga dog' solgan, demak, ko'ngilni qattiq kuydirgan. Bu kuyish yorning begonalar davrasida mayxo'rlik qilganining hosili bo'lsa kerak. Dog'ning azobi shu qadar achchiq bo'lganki, oshiq yorning dardini so'ray olmay qolgan. Chunki u shu choqqacha yorning dardini istardi. Ammo xafa emas, yorning bu ishini lutf deya qabul etyapti. Shu sababli, gadoga dirham berib xushnud etganlaridek, qalbmni kuydirib, meni ham xushnud aylading deydi. Bu o'rinda kuyish izi dirhamga o'xshatilyapti. Demak, oshiqning sevgilisi raqiblar davrasida aynan uni kuydirish uchun sharob ichganiga amin, bu esa uni behad shodlantirgan.

5-kontekstning qismlari: junun, parivash tifllar, tosh, aql eshigi.

Kontekstga ko'ra, oshiqning bu holini ko'rganlar unga jununlik sifatini berishgan. Shu bois, u junun shu bo'lsa, demak, boshimga parivash bolalarning toshi yog'di deb xulosa qiladi. Junun jin yoki parilar olamini ko'rishdir. Inson o'zini boshqara olmay jin va parilar bilan suhbatni boshlab, ularning amrlariga itoat qilsa, odamlar uni majnun deb ataydilar.

Kontekstda lirik qahramon hech kim bilan ishi bo'lmay, o'zi bilan o'zi bo'lib qolgan bo'lsa kerakki, uni majnun deyishgan. Pari kabi bolalar toshi boshimga yog'ildi der ekan, lirik qahramon bu toshlar aql eshigini to'sib qo'yishini istaydi.

6-kontekstning qismlari: gul, bulbul, fig'on, ishq, husn.

Kontekstga ko'ra, gul xazon bo'lib to'kilishi hamon bulbul unga muhabbat izhorini, fig'onini to'xtatdi. Bulbulning sevgisi gul husniga bog'langan edi, husnning zavoli uning ishqini ham o'ldirdi. Lirik qahramon bu holni kuzatib, o'zining ishq va yorning husnida nuqson bo'lmagani uchun shukurlar qiladi.

Ma'lum bo'ladiki, oshiqning ishq o'ziga bog'liq emas, bu qadar masalasidir, o'ziga bog'liq bo'lsa, ishqida sobit tura olardi, lekin qadarda uning ishq benuqson yozilgani bois u vafo shartlarini buzmayapti, buning uchun shodlanmoqda.

7-kontekstning qismlari: tun, anjum, davron, rohat, qazo, gulmix, gardun.

Kontekst juda katta kengliklarni qamrab olyapti. Avvalo, qazoning nomi zikr etilmoqda. Kontekstning asosiy nuqtasi u. Qazo – hukmdir. “Muntaxab ul-lug'ot” kitobida qazo o'lim, hukm qilish deb tushuntirilgan⁹. Qazo – Allohning lavhi mahfuzga yozib qo'ygan xabarlaridir. Parvardigor g'ayb-u zohirda bo'ladigan har hodisani qalamga buyurib yozdirgan va bu bitiklarni lavhi mahfuzda saqlab qo'ygan¹⁰. Bu xabarlar voqelikda amalga osharkan, u qadar yoki taqdir deyiladi. Olamdagi hech ish qazodan tashqari sodir bo'lmaydi.

Biz ko'rayotgan kontekstda qazo qat'iy ijrochi, beshafqat hukmdordek namoyon bo'lyapti: u davronga rohat mayl qilmasin deya osmonga gulmix qoqib chiqqan va shunda to'kilgan qiyrandud (qora qurum) olamni qoplab, qorong'ulik cho'kkan, qoqilgan gulmixlar esa yaltirib ko'rinib qolgan. Adashib, bu qorong'ulikning nomi – tun, samoda yarqirab turgan narsalar–yulduzlardir demaslik kerak.

Davrondan murod zamon va dunyodir. Qazo bu – dunyo va dunyoni qurshab turgan Vaqt insonlarga komil saodat ato etishini istamaydi, bu ikkisidan odamzod rohat ko'rmasligi kerak. Hatto tun va yulduzlardan ham bahra olmasin – qazo shuni istaydi.

⁹ Алишер Навоий асарлари луғати: Мунтахаб ул-луғот. Зубд ул-луғот / Муҳаммад Ризобек Хоксор. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 178.

¹⁰ Аҳмад Муҳаммад Турсун, Муҳаммад Шариф Жуман. Ислом дини. – Тошкент: “Sharq”, 2020. – Б. 238.

Bu kontekst o'zidan avvalgisiga juda nozik ip bilan bog'langan: to'kilib ketgan gul va kuylashni to'xtatgan bulbul qazoning qurbonlaridir; qolaversa, ishq va aslo davo topmaydigan hijron azobi ham qazoning amrlaridir.

8-kontekstning qismlari: xarobot va munojot ahli, matlab, yo'l.

Bu kontekstda lirik qahramon iltijo qiluvchi, yalinuvchi qiyofada namoyon bo'ladi. U o'z Muxotobiga xarobot va munojot ahlining matlabi deya ta'rif beradi. Demak, olamda munojot qiluvchilar ham, xarobotni makon tutib dunyodan yuz o'giranlar ham aynan Uni talab qiladilar, Uni istaydilar. Bu, shubhasiz, Parvardigordir. Lirik qahramon Parvardigor yo'l ko'rsatmasa, qay sari borishni, qadam bosishni ham bilmaydi.

9-kontekstning qismlari: Navoiy, Ka'ba, dayri fano, vodiysi maqsad, maqsud.

Matnning so'nggi kontekstida lirik qahramon o'ziga aytadiki, Ka'bani zikr qilaverma, biz fano dayrini istadik va maqsad vodiysiga borib, maqsudimizni topdik.

“Maqsad vodiysiga bordik va maqsudimizni topdik” jumlasini arab tilida kelgan.

XULOSA

Yuqoridagi tahlil va tadqiqat natijasida shunday xulosa qilishimiz mumkin:

1. Alisher Navoiy, asosan, turk tilida ijod qilgan bo'lsa-da, oyatlar, hadislar va tasavvuf murshidlarining hikmatlari arab tilida yangragani uchun arab tiliga yuksak ehtirom saqlagan, arab tilini chuqur o'rgangan, arab tilidan asarlar tarjima qilgan, o'z asarlarida Qur'on oyatlari, hadis va hikmatlarni arab tilida istifoda qilgan, ijodida etimologiyasi arab tiliga bog'langan katta miqdordagi so'zlarni qo'llagan, bir so'z bilan aytganda, buyuk mutafakkir arab tili bilimdoni bo'lib, uning arab tiliga hurmati e'tiqodiy masala deb tushuniladi.

2. Alisher Navoiy bir misrasi turkcha, bir misrasi arabcha bo'lgan shir-u shakar she'rlar ham yozgan, xususan, ayrim g'azallarida o'zi ijod qilgan arabiy misralar ham uchraydi.

3. Kontekstual tahlil o'rganilayotgan muammoni qismlarga bo'lib tadqiq qilishga ixtisoslashgan. Buning uchun avval muammoning chegarasi aniqlab olinadi. Tadqiqotchi o'z obyektidan nimalarni izlayotganini belgilab chiqadi. So'ng obyekt turli parchalarga ajratadi. Bu parchalarning ham chegarasi aniq bo'lishi lozim. Mazkur chegaralashga kontekstni kontekstual birliklar (qismlar)ga bo'lib chiqish bilan erishiladi. Bunda holat, harakat yoki harakatning foili kontekstning markazi vazifasini bajaradi. Butun kontekst uning atrofida jamlanib, muayyan manzara kasb etadi yoki xabarni yuzaga chiqaradi. Kontekstual tahlil o'rganilayotgan muammo ustida ilgari amalga oshirilgan tadqiqotlar ma'lumotlaridan foydalanish uchun ochiq, shuningdek, bu tahlil metodi lug'atlarga murojaat qilishni rad qilmaydi. Alisher Navoiy g'azallarini, umuman, shoir qalamiga mansub matnlarni kontekstual tahlilga muvofiq o'rganish u aytgan so'zlar haqiqatini to'g'ri tushunishga yetaklaydigan yo'llardan biri deb bilamiz.

4. “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida uchta arabiy misrali g‘azal borligi ma‘lum bo‘ldi. “Xazoyin ul-maoniy”ning “fotiha”si sanalgan g‘azalning ham arabcha boshlanishi bu o‘rinda arab tilining Alisher Navoiy zehniyati va tafakkuridagi ahamiyatini anglashda muhim sanaladi. “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi arabiy misrali g‘azallarni kontekstual tahlil metodi asosida o‘rganish asnosida quyidagilar ko‘rindi:

1) g‘azallarning barchasida lirik qahramon yashashdan maqsadini to‘liq tushungan, maqsadga yetkazuvchi ishqni talab qilgan, o‘z yo‘lida sobit, ishq bobida keladigan har qanday mashaqqatlarga toqat qiluvchi, bu mashaqqatlarni baxt deb ishonadigan insondir;

2) g‘azallardagi Yor timsoli ba‘zan inson bo‘lib, u behad go‘zal va boshqalarni ham o‘ziga maftun etuvchi sifatlarga ega;

3) g‘azallardagi soqiy va mug‘bacha oshiq – lirik qahramonni ishqqa yetaklovchi, ishqdan saboq va dars beruvchi timsollardir. Ular makon tutgan dayr esa oshiqning maskani, samimiyat va xolislik, bechorahollik va sabrlilik tamsili hisoblanadi;

4) may va jom istioralari kontekstga ko‘ra turli ma‘nolarda qo‘llanadi, may ba‘zi o‘rinlarda vahdat, ba‘zan ishq ma‘nosini tashiydi; jom esa ko‘ngilni, soqiydan ishq sabog‘ini olish mazmunini ifodalaydi;

5) riyokor zohid va shayxlar asl haqiqatni tushunmaydigan, ishq yo‘lidan qaytaruvchilar bo‘lib, oshiq va ular o‘rtasida doimiy ziddiyat mavjud;

6) ishqni uyg‘otgan omil – husn, uning mavjudligini bildiruvchi belgi – hijron, ishqning maqsadi – visol, visol esa Yorning jamolini ko‘rishdir;

7) Parvardigor oshiqning ishlarini o‘nglaydigan, unga yo‘l ko‘rsatadigan hodiyydir, oshiqning ishq bilan bog‘liq holat va maqomlari xudoning qazo va qadari orasida kechadi;

8) oshiqning barcha maqsadi fano bo‘lish bilan hosil bo‘ladi, maqsaddan esa dunyo nAQSHining zangi to‘sadi, bu zang ko‘ngil jomini xarob etib, Yorning aksini ko‘rishdan mahrum qiladi.

Tadqiq etganimiz g‘azallar matnidan mana shunday umumiy tasavvur hosil qildik. Ammo bu hali so‘nggi nuqta degani emas. Hali bir qancha savollar ochiq qolmoqda – Yor kim? Chehrayi maqsud nima? Umuman, maqsud nima? Fanoning mohiyati qanday? Inson nima uchun oshiq bo‘lishi kerak? Ishq amr etilgan ishmi? Modomiki, Alisher Navoiy g‘azallaridagi muhabbat xudoga nisbatan izhor sanalmasa, insonga bu qadar kuchli muhabbat qilishning sababi qayerda? Qanday qilib insonga bo‘lgan muhabbat va xudoga bo‘lgan itoatni bir nuqtada jamlash mumkin? G‘azal matnlarida insoniy muhabbat xudoga bo‘lgan ibodat bilan tenglashib qolmayaptimi? Orada qanday mutanosiblik bor?

Biz bu savollarga uchta g'azal konteksti va ularning tahlili asosida ishonchli javob bera olmaymiz, balki aniq va ravshan xulosa uchun tahlilni Alisher Navoiy devonlari konteksti bo'ylab olib borishimiz kerak. Xususan, avval "G'aroyib us-sig'ar" konteksti to'liq o'rganilgach, keyin tadqiq chegarasini kengaytirish mumkin. Shu tariqa Alisher Navoiy matnlari konteksti mutafakkirning asl maqsadi, u nazarda tutgan haqiqatni bizga taqdim qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alisher Navoiy kulliyoti. Revan-808. Faksimil nashr. Nashrga tayyorlovchi Gunay Kut. – Istanbul: Qo'lyozmalarni saqlash boshqonligi, 2020. – 1677 b.
2. Alisher Navoiy kulliyoti. Ikki jild. Faksimil nusxa. Parij: Fransuz Milliy kutubxonasi. Birinchi jild: Turc.Suppl.316 – <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84271998/f1n968.pdf> Ikkinchi jild: Turc.Suppl.316 – <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8436331b/f1n836.pdf> .
3. Adabiyotshunoslik lug'ati / Tuzuvchilar: D. Quronov, Z. Mamajonova, M. Sheraliyeva. – Toshkent: Akadernashr, 2013. – 476 b.
4. Alisher Navoiy asarlari lug'ati: Muntaxab ul-lug'ot. Zubd ul-lug'ot / Muhammad Rizobek Xoksor. – Toshkent: Akadernashr, 2017. – 416 b.
5. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati / To'rt jildli. 1-j. – Toshkent, "Fan", 1983. – 656 b.
6. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at / Ikki jildlik. 1-j. Mas'ul muharrir: Sh. Sirojiddinov. – Toshkent: Sharq, 2016. – 536 b.
7. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at / Ikki jildlik. 2-j. Mas'ul muharrir: Sh. Sirojiddinov. – Toshkent: "Sharq", 2016. – 480 b.
8. Ahmad Muhammad Tursun, Muhammad Sharif Juman. Islom dini. – Toshkent: "Sharq", 2020. – 272 b.
9. Rustamiy A. Adiblar odobidan adablar. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2003. – 112 b.
10. Svenson L. Kontekstual tahlil: tadqiqot metodologiyasi va yondashuv / Shvesiya: Gottenburg universiteti, 2021. – 210 b. (Svensson L. Contextual analysis: a research methodology and a research approach / Sweden: Universitatis Gothoburgensis, 2021. – 210 p.) Internetdagi ochiq manba: <http://hdl.handle.net/2077/68413> Foydalanilgan sana: 16. 11. 2023.